

**15. YÜZYIL TIP KİTAPLARINDAN TERTİB-İ
MU'ÂLECE'NİN SÖZ VARLIĞI, DİL VE ANLATIM
ÖZELLİKLERİ**

Gürkan GÜMÜŞATAM*

ÖZET

Bu çalışmada 15. yüzyıl tıp kitaplarından Tertib-i Mu'âlece'nin üslup ve söz varlığı üzerinde durulmuş, bu yüzyıla ait bir tıp kitabında konu ve üslup bağlantısı değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tertib-i Mu'âlece, üslup özellikleri, söz varlığı, eski tıp kitapları.

**THE EXPRESSION FEATURES AND PRESENCE OF
WORDS, ON FIFTEENTH CENTURY MEDICAL BOOKS
TERTİB-İ MU'ÂLECE**

ABSTRACT

In this study, that was emphasized on fifteenth century medical books Tertib-i Mu'âlece for expression and the presence of words. In this century, are evaluated about a medical book subject and expression connections.

Key Words: Tertib-i Mu'âlece, expression features, presence of the words, ancient medicine books.

---

*Öğr. Gör., Doğu Akdeniz Üniversitesi, Yeni Türk Dili Ana Bilim Dalı,
gurkan.gumusatam@emu.edu.tr

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Giriş

İnsanın yaşadığı her devirde rahatsızlıklar ve bunların tedavisine ihtiyaç vardı. Dolayısıyla tarihin her döneminde tıp ve bu bilimi icra edecek kişilerin olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Ancak, hastalığın tedavisi ve hastalıkların nedenleri için üretilen ilk cevaplar önce doğaya, sihirli güçlere bağlanmıştı. Elimizde yazılı kaynaklar bulunmayan dönemlerle ilgili tıbbi bilgilerimiz ancak tahminlerle, mitolojik anlatılar ve arkeolojik bulgularla sınırlıdır. Yazının keşfiyle insanlık tarihi için bir dönüm noktası yaşanır. Yazılı kaynaklara sahip her medeniyet geçmişi ile ilgili bize bugün ışık tutacak somut bilgiler bırakmıştır. Neredeyse insanlık tarihi kadar eski bir geçmişe sahip olan tıp bilimi ile ilgili ilk müsbet bilgilerimiz de yazıya sahip uygarlıklara aittir. Eski Mısır, Çin, Babil, Antik Yunan gibi birçok medeniyette tıp konusunda teorilerin ortaya atıldığı¹, hastalıkların nedenleri ve tedavi yolları arandığını bu uygarlıklara ait metinlerden öğrenmekteyiz.

Tarihte Türklerin tıpla ilgilendiklerine dair en eski veriler İslam öncesi döneme, Uygurlara aittir². Ancak Türk tıbbının asıl oluşum, gelişim ve özgün Türkçe tıp eserlerinin verilmesi çok sonra, 13.-16. yüzyıllar arasında olacaktır. Bunun için özellikle Anadolu'da tercüme, ilk telif denemeleri ve özgün eserlere geçiş sürecini bilmek, bu devir tıp kitaplarını tanımak gerekir.

Bu incelemede de 15. yy. tıp kitaplarından Tertib-i Mu'alece ve bu eserin üslup özellikleri, kısaca söz varlığı tanıtılacaktır. Eski Türkiye Türkçesiyle yazılmış tıp kitaplarında gözlemlenen anlatım yolları belli kalıplar içindedir. Anlatım kalıplaşmış söz öbekleri ve cümle yapılarıyla gerçekleştirilmiş, çoğunlukla söylem belirli bir rotada ilerlemiştir. Devrin farklı tıp kitaplarının görülüp onlardan derlemeler, katmalar yapılmasıyla oluşturulan Tertib-i Mu'alece, nesir diliyle (sade nesir) yazılmış tıp kitaplarının dil özelliklerini yansıtmaması bakımından Eski Türkiye Türkçesi tıp kitaplarının benzer özelliklerini yansıtır. Bu bağlamda yapılacak olan bu inceleme, Tertib-i Mu'alece şahsında Eski Türkiye Türkçesi tıp kitaplarının dil ve üslup özelliklerine de ışık tutacaktır.

¹ Bunun için bkz: C. A. Ronan, **Bilim Tarihi-Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişimi**, (Çev: Ekmeleddin İhsaoğlu ve Feza Günergun), Ankara 2005, TÜBİTAK.

² Bu konuda geniş bilgi için bkz: A. H. Bayat, "Uygur Tıp Metinleri", **Tıp Tarihi**, İzmir 2000, Sade Matbaa.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

İncelemede Eski Türkiye Türkçesi tıp kitaplarının söz varlığının sınırlarının neler olduğu, hangi türden cümleler barındırdıkları, bu eserler yazılırken anlatımda ne türden formların tercih edildiği, tıp kitaplarının hangi üslup özelliklerini barındırdıkları gibi sorulara Tertib-i Mu'alece örneğinde cevap aranmıştır.

I. Anadolu'da Türk Tıbbının Gelişimi ve Türkçe

Anadolu'da, bilim dili olarak Türkler arasında Arapça yaygınlaşmasına rağmen on üçüncü yüzyılda başlatılan, on dört ve on beşinci yüzyılda da sürdürülen Türkçecilik geleneği, bu dönemde yazılan eserlerden özellikle tıpla ilgi olanlarda varlığını sürdürür (Kahya 2003, 11-12). Bu yüzyıllarda yazılan tıpla ilgili eserlerde Türkçenin ve özellikle de yalın bir dilin seçilmesinin birkaç ayrı nedeni vardır:

Tıp kitaplarında Türkçeye önem verilmesinin, çevirilerle beraber telif eserlerin de verilmesinin aslında en basit nedeni bu eserlerde de belirtildiği gibi *'okuyan herkesin, eseri okuyup, kolayca anlaması'* kaygısında gizlidir (Kahya 2002, 248).

Anadolu Selçukluları döneminde Farsçadan yana izlenen tutum, daha beylikler döneminde Türkçeden yana döner. Bu konu üzerinde hemen her Anadolu beyinin ısrarla durduğu, memleketindeki alimlere belli başlı Arapça ve Farsça eserlerin çevrilmesi konusunda görevler verdiği bilinmektedir. Bazılarına göre, bunun sebebi, Anadolu beylerinin Türkçe dışında dil bilmemeleri ve dolayısıyla belli başlı bilimsel eserlerin çevrilmesiyle mevcut bilimsel eserlerin Türkçeye kazandırılmasıdır (Kahya 2002, 246). Özde asıl neden Arapça ve Farsçaya karşı Türkçeyi hâkim kılma mücadelesidir. Anadolu beylikleri döneminde beylerin Arap ve Acem kültürüne, diline fazla itibar etmemeleri, milli geleneklere verdikleri önem sonucunda devrin ilim adamlarını destekler, şair ve yazarları korurlar. 1277 yılında yayınladığı fermanla her türlü yazışmada Türkçenin kullanılmasını buyuran Karamanlı Mehmet Bey yanında, Anadolu'nun Türk egemenliğine girmesi için mücadele veren, hatta içlerinden Arapça ve Farsçayı gayet iyi bilen kimi beylerin bile Türkçeye verdikleri önem, bölgelerinde konuşulan dilin yazıya aktarılması gayreti bir dil bilincine ulaşıldığının açık göstergeleridir (Korkmaz 1995, 432).

875 tarihinde Tolunoğulları'nın Mısır'da kurduğu Fustat Dârüşşifasından başlayarak Türkler Halep'te, Şam'da, Kahire ve Musul'da birçok hastane ve sağlık kurumu açar. Anadolu'nun Türkleşmesiyle beraber Danişmendoğulları tarafından Niksâr Dârüşşifâsı açılmış bunu Kayseri'deki Dârüşşifâ ve Tıp Okulu

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

izlemiştir. XIII. yüzyıldan itibaren aralarında Sivas Dârüşşifâsı, Alâeddin Dârüşşifâsı, Aksaray Dârüşşifâsı ve Tokat Pervâne Bey Dârüşşifâsı ile Kastamonu Maristanı ve Mardin Maristanı'nın da bulunduğu çok sayıda hastane kurulmuş, XIV. yüzyılda ise Amasya Dârüşşifâsı açılmış ve bu hastane Anadolu Selçukluların yıkılmasından sonra da uzun yıllar halk sağlığına hizmet için Osmanlılar emrinde kullanılmıştır (Uzel 2000).

Anadolu'nun bir uçtan diğer uca Türleşmesi ve imarı, açılan medreseler ve şifahaneler Türkçeden başka bir dil bilmeyen halka hizmet vermeye başlar. Halkın beklentisi ve yöneticilerin isteği devrin hekimlerini Türkçe yazma konusunda teşvik eder. Elbette devrin tıpla ilgili eserlerinin ağırlıklı olarak Türkçe yazılmasının, Türkçecilik bilincinin oluşması bu nedenlerle sınırlı değildir. Usta çırak ilişkisine benzer bir sistemin yürütüldüğü tıp kurumlarında hekimlerin bilgilerini öğrencilerine daha kolay aktarmak ve yazılı bilgilerin daha kolay anlaşılmasını sağlamak, için ellerinde ana dilden iyi bir araç yoktu. Ana dille yazmanın geniş kitlelere hitap edebileceğinin farkında olan ve bu yöndeki beklentilere direnmeyen tabipler böylelikle hem kalıcı olmak (Sarı 1999, 11-68) hem de halkın övgüsüne mazhar olmak için Türkçe yazma konusunda hemfikirdirler. Bu nedendir ki birçok Arapça ve Farsça terimin yeri geldikçe dilimizde karşılıkları aranmış, bazen bu terimler çeviri-aktarma yoluyla da olsa devrin söz varlığında yer edinmiştir.

Anadolu'da başlatılan imar ve ilmi faaliyetler sırasında Türkler topladıkları tıp kitaplarını çevirmek yanında, yabancı ülkelere de seyahatler yaparak tıbbi araştırmalarda bulunurlar. Eski Türk tıbbının 14. yy.da en büyük temsilcisi Hacı Paşa (Celalüddin Hızır) bu zümreden olup Mısır'da öğrenim görmüş ve burada bilgisini kabul ettirerek başhekimliğe kadar yükselmeyi başarmıştı (Uludağ 1991, 24).

Anadolu'da beyliklerin kurulduğu şehirlerde sağlık kurumları da imar edilir. Bu kurumlar birer şifahane olmakla beraber aynı zamanda tıp öğretimi ve eğitimi veren tıp medreseleri idi. Anadolu'da Türklerin inşa ettirdiği şifahanelerin genel olarak tedavi için ayrılan hasta odaları, doktor ve hastabakıcı odaları ve eczaneden müteşekkil olduğu bilinmektedir (Kahya 2002, 250).

Arap ve Acem tıp kitapları dilimize çevrilirken onlar kanalıyla Hipokrat ve Galinos gibi Yunan hekimlerinin verdiği bilgiler de tıbbımızı etkiliyordu. Bir yandan bitkisel ilaçlarla tedavi, hayvansal ve madeni kökenli ilaçlarla uygulamalar (Kahya 2002, 250) öneren Arap ve Fars tıbbından diğer yandan ise bunlar kanalıyla eski Yunan tıbbından etkilenen Türk tıbbı kısa sürede edindiği temel ilkeleri

---

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

işleyerek özgünlüğe kavuşur. Türklerin âdetlerine, ahlâk ve tabiatlarına, buldukları iklime, bünyelerine göre değiştirilen görüşler, yeni fikir ve buluşlarla geliştirilerek başlı başına bağımsız bir Türk İslâm tıbbı kurulur. Ancak şu da unutulmamalıdır ki, Türkler Anadolu'ya gelmeden önce de tıpla uğraşmakta idiler.

Anadolu'ya gelip yerleşmeye başlayan Türkler beraberlerinde sahip oldukları eski (başta halk hekimliği) tıp anlayışını da getirirler. İslâmî tıp anlayışıyla pek uzak olmayan bu devir tıbbına özellikle Divanu Lügati't-Türk'te geçen terimler de tanıklık yapar³. Genel olarak 14-16. yy. tıp kitaplarında rastlayabildiğimiz birçok tıp teriminin Divan'da geçmesi hatta botanik terimlerinin de ortak oluşu ve sonrasında Anadolu'da da kullanımı tıp metinlerinde kullanılan dilin halktan kopmasını engellemiştir (Koşay 1975, 479-496).

Uygur döneminden kalmış 45 tane yazma parçası ve içinde tıp terimleri de geçen, kısmen eksik bir kitap (Bayat 2000, 211) yegâne eserlerimizdir. Hastalıkların ne yoldan sağaltılacağını, hangi hastalıkta hangi ilacın kullanılacağını ve bunun nasıl hazırlanacağını gösteren metinler halk hekimliğinin birer örneği kabul edilebilir. Tezcan, bu metinlerde geçen kimi ödünçleme sözcüklerden hareketle Hint halk hekimliğinden etkilenilmiş olabileceğini iddia eder (2001, 311).

Türklerin İslâm öncesine dayanan tıpla ilgili bilgileri ve uygulamalarının özellikle halkın arasında sözlü şekilde aktarılması geleneği, benimsenmiş olan kendi kendini tedavi etme geleneği de tıp metinlerinin kolaylıkla anlaşılmasını gerektiriyordu. Geniş bir coğrafyaya hizmet götürmek için gezici tabipler yanında halkın hekim ihtiyacını karşılayabilecek aile içinden rehberlere de ihtiyaç duyuluyordu (Sarı 1999). Tüm bu nedenler karşısında hekimler başta Arapça olmak üzere tıp, ecza, veterinerlik vb. konularda yazılmış kaynakları tercüme ediyorlar hem de Türkçe telif eserler yazıyorlardı.

Tercüme faaliyetleri sırasında Türkçecilik çabalarına rağmen birçok Arapça, Farsça, Yunanca vb. terim de devrin söz varlığını etkilemiştir. Bir terimin aynı metin içinde, aynı kavram için Türkçe karşılığıyla beraber diğer dillerdeki biçimini de görebiliriz.

---

³Bunun için bkz: H. Koşay. "Divanü Lügati't-Türk'teki Terimlerden Örnekler", **I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler**, Ankara 1975, TDK; Zafer Önler. "Divanü Lügati't-Türk ve Kutadgu Bilig'de Tıp Terimleri" **Kebikeç**: S: 22, 2006.

Müelliflerin kimi zaman bunu özellikle yaparak neyi kasdettiklerini vurgulamaya çalıştıkları anlaşılır.

II. Eski Türkiye Türkçesi Dönemine Ait Tıp Kitapları ve Tertib-i Mu'alece

Anadolu Beyliklerinde, aralarındaki mücadelelere rağmen XIV. ve XV. yüzyıllarda ilim ve fikir hayatı parlak şekilde devam etmiş, belli başlı Anadolu şehirleri birer ilim merkezi haline gelmişti. İlim adamlarına büyük değer veren beyler, diğer yandan ilmi faaliyetlerin rahatça yapılabilmesini sağlamak amacıyla medrese, kütüphane vb. yapılar kurmaya da büyük önem vermekteydiler. Hükümdarların bu yakın ilgi ve teşviki sayesinde tıp, astronomi, riyaziye, edebiyat, tarih, tasavvuf vb. çeşitli alanlarda pek çok kıymetli eser (Şahin 2004, 71) meydana getirildi.

XIV. yüzyıldan başlamak üzere Anadolu'da yazılmaya başlayan Türkçe tıp kitapları günümüzde de birçok yönden ilgi çekmekte ve bu bakımdan da değişik alanlarda çalışan pek çok araştırmacı için malzeme niteliği taşımaktadır. Tarihi tıp kitapları sağlık gibi kapsamlı bir alanı konu edindiklerinden söz varlığı açısından Türk dili araştırmaları için zengin birer kaynak niteliğindedir. Organ adlarından tutun, hastalık adları, bitki adları ve ilaç adlarına ilişkin geniş bir söz varlığını (Türkmen 2006, 12) kapsamaktadır. Eski tıp anlayışına dayalı olarak yazılmış olmaları bakımından Türk tıp tarihi yönünden araştırmacılar için birinci derecede malzeme niteliği taşırlar.

Önceleri topladıkları tıp kitaplarını tercüme etmekle işe başlayan tabiplerimiz yabancı ülkelere seyahatler yaparak tıpla ilgili araştırmalarda bulunurlar. Gittikleri yerlerde öğrenim görür ve bilgilerini herkese kabul ettirerek yine oralarda hekimlik yaparlar (Uludağ 1991, 24). XIV. yüzyılın ünlü hekimlerinden, Hacı Paşa'nın (Celalüddin Hızır) Mısır'a öğrenim için gittikten sonra hekimlik alanında gösterdiği başarılarla ünlü Kalavun Hastanesi'nin başhekimliğine yükselişi (Önler 1990, 11) buna güzel bir örnektir.

Türk tıbbı kısa bir tanıma ve tercüme evresinin ardından belirli bir disipline kavuşmuş, yarı telif yarı toplama eserler (Canpolat ve Önler 2005, 9) verilmeye başlanmıştır. Temel tıp kurallarını ve başta İslâmi kaynakları okuyan hekimler, bunları da göz önünde bulundurarak Türklerin âdetlerine, ahlâk ve tabiatlarına, buldukları iklime, bünyelerine göre yeni görüş ve buluşlarla başlı başına bir bilim geliştirir (Uludağ 1991, 24-25).

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Eski Türkiye Türkçesi sahasında yazılmış tıp kitapları içerdiği terimler yönünden Türkçe üzerinde çalışanları, içerik yönünden ise tıp tarihi, eczacılık tarihi vb. bilimlerle uğraşanları yakından ilgilendirir. Son yıllarda bu kitaplar üzerinde yapılmış olan çalışmaların yayımlanmaya başlamış olması başta bilim tarihi olmak üzere başka birçok bilim alanları için önemli bulgulara ulaşılmasını (Özçelik 2007, 519) sağlamıştır. Yapılan çalışmaların bir kısmı Türk dili uzmanları tarafından, bir bölümü de tıp ve bilim tarihi ile ilgilenenlerce (Türkmen 2006, 13) yürütülür. Bu sebeple yapılan çalışmaları da bunlara göre iki grupta toplayabiliriz.

Eski Türkiye Türkçesi ile yazılmış birçok tıp kitapları vardır. Bu dönemde yazılmış eserler arasında hastalıkların nedenlerini, tedavi yollarını anlatan, şifalı otları, doğru beslenme tarzını vs. öğretmeyi amaçlayan tıp kitapları; büyük küçük, hacimli hacimsiz (Şahin 2004, 72) olmak üzere farklı içeriktedir⁴.

İncelemeye konu olan Tertīb-i Mu'ālece'nin (Hazā Kitāb u Hükemā-yı Tertīb-i Mu'ālece) kim tarafından telif edildiği kesin olarak bilinmemektedir⁵. Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesinde (05 Ba 1947) ile kayıtlı olan bu eserde geçen terimlerin birçoğu 15.-16. yy. Türkçe bilim diline aittir. Tertīb-i Mu'ālece'de terimleştirme konusunda Türkçenin türetme yolları kullanılmış, halk ağzında bugün dahi yaşamını sürdürmüş sözcükler seçilmiştir. Kimi durumlardaysa yabancı bir terimin ardından konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Türkçedeki karşılığı da hemen cümlenin devamında aktarılmıştır.

Tertīb-i Mu'ālece'de ağırlıklı olarak tıp alanına ait terimler kullanılmıştır. Ancak, eski Yunan ve Arap tıbbındaki esasları kabul ettiğimiz ve katkılarla geliştirdiğimiz bu bilim dalında bitkilerle, hayvandan elde edilen maddelerle yapılmış ilaçlarla tedavi yaygın olduğu için botanik ve zooloji gibi alanlara ait çok sayıda terimi de bulabiliyoruz.

Eserde geçen tıpla ilgili terimler anatomi; insan sağlığı ve hastalıklar, hastalıkların belirtileri; tedavi etme ve bunun için yapılan

⁴ Eski Türkiye Türkçesi dönemine tarihlendirilen tıp kitaplarıyla ilgili topluca bilgi almak için şunlara bakılabilir: Seyfullah Türkmen. **Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri**, Kırıkkale 2006, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 18-21 (Basılmamış Doktora Tezi); Gürkan Gümüştam. **Hazā Kitāb u Hükemā-yı Tertīb-i Mu'ālece Adlı Eser Üzerine Bir Dil İncelemesi (İnceleme-Metin-Dizin-Terimler Sözlüğü)**, Ankara 2009, Ankara Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Dili Anabilim Dalı, s. 18-38, (Basılmamış Doktora Tezi).

⁵ Eserin müellifi meselesi ve yazma ile ilgili daha fazla bilgi için bkz: G. Gümüştam a.g.e., s. 39-48.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

ilaçlar, hazırlanan yiyecekler, merhemler; kullanılan alet ve gereçlerle alakalıdır.

Tertîb-i Mu'âlece, 15. yüzyılda Anadolu Türk bilim çevrelerinin terimleştirmedeki tasarım gücünü, çevreyi gözleme ve anlatma becerisini, kelime türetmedeki yolları, anlatım ve yazı dilinin üslup özelliklerini, dildeki değişim ve gelişim sürecini göstermesi açısından önemli veriler içerir.

III. Tertîb-i Mu'âlece'nin Üslup Özellikleri:

Tertîb-i Mu'âlece'de anlatımca bir bütünlük hemen göze çarpar. Yazıldığı devrin tıbbi bilgileri dahilindeki konuların anlatımı, bilginin sunulması sırasında izlenen üslup, aslında eserin tamamında uygulanmış, bir kompozisyon bütünlüğü oluşturulmuştur. Sağlık gibi son derece kapsamlı bir konudaki bu eserde, bilgiler aktarılırken tüm bunlar birbirine bağlanarak ve ortak bir kompozisyon hâline sokularak paralel giden bir üslup sergilenmiştir. Anlatımdaki paralellikleri ve dolayısıyla kompozisyon bütünlüğünü kurmada birçok kalıp ifade yardımcı olmaktadır.

Kompozisyon bütünlüğünün kurulmasını sağlayan kalıplar hem bilginin kolay öğrenilmesini, hem kolay ezberlenebilmesini sağladığı gibi; anlatımın da sınırlarını çizmektedir. Bu bir yönüyle tıp kitaplarını tek düze anlatıma sürüklese de öğrenmeyi kolaylaştırdığından tercih edilmiş bir yoldur.

III.1. Tertîb-i Mu'âlece'de Kullanılan Anlatım Biçimleri:

III.1. 1. Didaktik Anlatım:

Anlatım teknikleri bakımından esere didaktik anlatım hâkimdir. Hemen hemen eserin genelinde üçüncü şahsa yönelik olarak bilgi aktarımı esas kabul edilmiştir. Burada anlatılanlar her türden kişiye yararlı olacağına, sağlığını koruyacağına veya yeniden kazandıracağına inanılan bilgilerle doludur. Dolayısıyla eser, kapalı söylemlerden, mecazlı ifadelerden arındırılmıştır, aynı devrin edebî içerikli ürünlerine nazaran dil oldukça yalındır.

Konusu itibarıyla her zaman yapılması yerinde olacak şeylerden bahseden bu eserde, geniş zaman, gereklilik ve istek kiplerinin yaygınlığı vardır ki, bu konuda yazılmış benzer eserlerin çoğunda da durum böyledir. Konu-üslup bağlantısına bağlı olarak genellikle herhangi bir hikâyeye, edebi bir anlatıya, kişiler arasındaki diyaloglara yer verilmeden hep üçüncü şahsa yönelik bilgiler aktarılmıştır. Bu nedenle kimi fiil çekimlerinde tüm şahıs ve zaman çekimlerini vb. görmek mümkün değildir. Ad cümlelerinde

---

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

yüklem yaygın olarak bildirme (–dUr çekiminde), fiil cümlelerinin ise hemen hemen hep üçüncü kişi –A (istek) , –sA (şart) ve –Ar, –Ur ve –r (geniş zaman) çekimindedir. Elbette bu kip ekleri metin içinde birbirlerinin yerine veya değişik işlevlerle de kullanılmıştır. Eklerin (fiil veya isim) işlev olarak bir diğerinin yerini veya değişik işlevleri karşılması aslında devrin birçok eserinde görülebileceği gibi günümüzün yazı dilinin de bir özelliğidir. Tertib-i Mu‘alece’den seçilen şu üç ayrı bapta anlatım tekniği olarak hep bilgiler aktarılmakta ve her üçünde de paralel bir anlatımla eserin bütününe uygulanmış ortak bir üslup izlenmektedir:

[65b] 34. Bâb: ‘Aql Zâ’il Olmasınınu’ ‘Îlâcın Beyân

İder:

*İmdi*² *her kim* *yarpuz şuyın bir miqdâr sirke ile maḥlûṭ idüp*³ *burnına ṭamzursalar* ‘aqla *nâfi’dür*. *Eger*, *güllâbı içseler*⁴ ve *sürünüp koqlamak daḥı nâfi’dür*, *ammâ iblis ṭrnağı*⁵ *tütsi etseler nâfi’dür* ve *daḥı nârenc kabuğın koqlasalar*⁶ ‘aqla *nâfi’dür* ve *birkaç şabâḥ gül şuyın içseler unutsağı*⁷ *def idüp* ve *yürek oynamasından def ide*, *mücerrebdür*.

[76b]45. Bâb: [Göbek] Düşmesi ve Sâyir Ağrılar Devâsı Beyânındadır:

¹ *İmdi her kim* *on dirhem şekeri yigirmi dirhem sarı yağla ezüp*² *içseler göbegi düşene ziyâde nâfi’dür*, *v’eger bir miqdâr domalanı alup*³ ve *ḳurıdup daḥı muḥkem döğüp bir pâre mûm ile göbek çıḳduğına*⁴ *ideler*, *nâfi’dür*. *Eger göbekde şu olsa* ‘uṣṣâḳ çadırından *finduḳ ḳâdarın*⁵ *aç ḳarına üç sabâḥ yeseler def ide*. *Eger, bir miqdâr anîsônı döğüp*⁶ ve *bir miqdâr yanmış şab katup* ve *sirke ile yoğurup göbek*⁷ *üzerine yakı idüp ursalar şuyun çeküp alur*, *nâfi’dür*.

[82a] 51. Bâb: ² Ḥayâda ve Zekerde Olan ‘İlletleri Beyân

İder:

İmdi her kim *bir miqdâr*³ *na’neyi döğüp* ve *bir miqdâr kızıl üzüm daḥı döğüp* *ba’dehu birbirine*⁴ *maḥlûṭ idüp merhem gibi idüp ḥayâd[a] kızıl rengi var ise gevde ṭamarından*⁵ *ḳan alup* ve *bu merhemi şiş üzerine ursalar şifâ bula*. *Eger bir miqdâr*⁶ *reyḥân döğüp* *ba’dehu ḥayâda olan şiş üzerine ursalar def ola*.⁷ *Eger zeker şiş olup daḥı ıssı olursa bâselîḳ ṭamarından ḳan alup*⁸ *ba’dehu sirkede ıṣlanmış keşide yumurta ağın, gül yağın ve nişâstayı muḥkem*⁹ *saḥḳ*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009

idüp temâm merhem gibi olduğda bir pârçe beze sürüp ba‘dehu kaşuğına¹⁰ bağlasalar def‘ ola nâfi‘ ve mücerredür.

III.1. 2. Mukayeseli Anlatım:

Bu anlatım tekniği daha çok kıyaslamalar sırasında, bitkilerin, ilaçların vb. yararı/ zararı yanında diğer olumlu/ olumsuz yan etkilerini bildirmek için (..... lîkin ...../ ..... ammâ ..... / ..... ammâ eger, ...v’eger.....) yapılarıyla kullanılır:

[130a] (7) ... demür hindî şovukdur, lîkin şıtma dutan âdemlere nâfi‘dür...

III.1. 3. Tahkiyeli Anlatım:

Tahkiyeli anlatım bu esere hâkim değildir. Konu ve üslup arasındaki ilişki bu noktada kendini açığa vermektedir. Edebî bir anlatımın, bir hikâyenin bu tip bir tıp kitabında çok fazla yer edinmesi söz konusu değildir. Eser içinde bu anlatım türüne ancak konuyla doğrudan ilgisi bulunmayan bir bilginin aktarımı sırasında rastlanır:

[13b] (10) – [14a] (5) ... ve dahı bir gök vardır ki aña sirâceü’l-ıktirâb dirler ve rûhü’l-ķamer¹ ve dahı Süleymân Peyğâmbere ağacı demek ile meşhûrdur.² Hazret-i Süleymân Dem-i Hâtım kaşında bu ağaçdan var idi³ anuñ için ins ü cine hükme eyledi ve Zü’l-Ķarneyn dahı⁴ kezâlik ins ü cin ve meşriķa ve mağrıba hükme etdüğüne⁵ sebep yine bu gök, anuñla böyle idi, dirler.

III.1. 4. Tasvirî Anlatım:

Teşhis edici bulgular konusunda bilgiler verilir, bitkilerin tanıtımı, ilaç yapımı gibi durumlarda açıklamalarda bulunulurken bir nevi tasvirî anlatımdan da yararlanılmıştır. İlacın yapımı için gerekenlerin sıralanması ardından bunların merhem, şurup vb. hâle gelme süreci akılda canlandırılabilir şekilde aktarılmaktadır:

[24b] (2-4) Bâdrencûrik oğul otına dirler, anuñ bir dürlisi olur, tûrunc koķusı gibi râyihası olur.

[119b] (4-8) ... İmdi bu edviyyeleri muhkem saħķ idüp elekden geçürüp ba‘dehu beş direm eftîmûn ile bir miķdâr bâdem yağıyla eftîmûnuñ siyâhlığın oğup giderüp edviyye ağırı kefi enmiş bal ile ma‘cûn idüp bir çinî hoķķaya koyup hıfz ide. İsti‘mâl eyledüklerinde nice fâ’idesin bulalar.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009

III.2. Eserin Yazıldığı Dönemdeki Tıp Anlayışı ve Üslup Üzerindeki Etkileri

İncelenen eserde uygulanan tıp anlayışı vücuttaki sıvıların azlık ve çokluk dengesinin sağlanması, bunun için ihtiyaç duyulanların sıralanması ve nasıl uygulanması, insan bünyesi ve mizaç özellikleri (ahlat-ı arbaa-dört unsur) üzerine kuruludur ki, tüm bunlar klasik tıp anlayışıyla⁶ yazılan birçok tıp kitabının ortak konusudur. Aynı zamanda bunlar eserin üslup özellikleriyle yakından ilişkilidir; anlatımın sınırlarını ve yollarını çizmektedirler. Çoğunlukla tedavi vücut sıvılarının dengesini sağlamak üzere olduğundan (azlık-çokluk) bu yönde birçok ifade de göze çarpar. Buna göre:

- İnsan bedenini oluşturduğuna inanılan ve her biri belli bir denge özelliği taşıyan dört ayrı vücut sıvısı (kan, safra, balgam, kara safra (sevda) bulunur. Vücut sıvılarından biri veya birkaçının az ya da çok olması hastalık nedenine bağlanır. Vücutta fazlalığı/ azlığı olduğuna ve hastalığa sebep olduğunu inanılanı anlatan cümlelerde (..... çokluğındandır/ ..... galabalığındandır/ ..... gâlib olmakdan ise/ ..... sevdādandır/ ..... balgāmdandır/ ..... şafrādandır/ ..... balgāmdan ise/ ..... şafrādan ise/ ..... sevdādan ise) biçiminde kalıplaşmış ifadelerle verilir:

[7a] (6-8) *Eger, baş ağrısı alınından yana ise kan çokluğındandır, ‘ilâcı dahı oldur ki...*

[115b] (2) *Eger kıtı şarı ve rakîk olursa safra galabalığındandır.*

[58a] (7-8) ... ve dahı göz ağrısınun sebebi kan gâlib olmakdan ise ve ‘alâmeti göz kızarup ve şişüp...

[9a] (3) *Eger baş ağrısı kafādan yana ise ol dahı balgāmdandır...*

[71b] (3-4) ... v’eger talağun üzerine başıcağ ağrırsa ol dahı demdendür ve ikisinün sebebi ‘illeti sevdādandır...

⁶ Eski tıp anlayışı konusunda bkz.: Nil Sarı. “Osmanlı Hekimliği ve Tıp Bilimi”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, 1999, S:V; S. Türkmen, a.g.e., s. 18-21; G. Gümüştam a.g.e., s. 22; Esin Kahya. *İbni Sina El-Kanun fi’t-Tıbb (Birinci Kitap)*, Ankara 1995, AKM Yay.

[8b] (7-8) *Eger baş ağrısı safrādan ise ‘alāmeti budur ki, başı ğāyetle ısıcağ olur.*

• Vücuttaki dengeyi bozan fazlalığın atılması gerektiğini/ atılmasını bildiren veya fazlalığı neyin atacağını aktaran ifadeler [...- (y)I ishāl ide(ler)/ ..... - (y)I ishāl ide(r)/ ..... - (y)I ishāl idüp...]:

[49a] (9-10) ... *lisānū’s-sevr suyu yāhūd nīlūfer şarābın içüreler ve hem sevdāyı ishāl ideler...*

[74a] (3-4) ... *ve dahı ziyāde ishāl olmağ isteyenler bir miğdār hıyārşenbe ve demür hindī içseler safrāyı dahı ishāl ide...*

[51a] (3) ... *ğurtı üzüm ve bal dögüp bād[em] içi yedürüp bağamı ishāl ide...*

[88b] (7-8) ... *İmdi gerekdür ki anı maṭbūh-ı eftimün ile ishāl idüp...*

• Her insanın dört ayrı mizaçtan birini taşıdığına inanılan bu devir tıbbında hastalıkların nedeni de dört mizaç özelliğinden birinin baskın oluşuna bağlanabilmektedir. Buna göre de eserde, hastalığın nedeninin açıklanması, neden kaynaklandığı üslupça kalıplaşmış bir söylemdir [(hastalık + hastalığa neden olan baskın mizaç + -dAn çıkma durumu eki + (-dUr bildirme eki) ..... yübüsetindendür, ... ıssıdandır, ... şovuğdandır/ ..... -dAn olmuş ise.../ ..... -dAn hāşıl ol(an/mış/ur) ...../ ..... -dAn ‘arız oldıysa...../]:

[59a] (4-6) ... *velākin ba‘zı göz ağrısı ısıcakdan olmuş ise aña göre dahı birkaç def’a şıgır etin tāz[e] tāze ursalar gözün ħarāretin ve kanın ve ağrısın def’ ide...*

[62b] (5-6) *Eger bu ‘illet bürüdetden olmuş ise ‘alāmeti oldur ki ıssı nesnelere kendüye hōş gelüp ve beñzi bozardur*

[9b] (6) *Eger baş ağrısı ıssıdan ve sovuğdan ‘arız oldıysa...*

Bazen de hastalığı nitelemek amacıyla mizaç özelliği kullanılarak hastalık anlatılmıştır:

[60b] (8) ... *v’eger ve gül yağın şamzursalar ıssıdan olan kulak ağrısına nāfi’dür...*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

[90a] (3-5) ...v'eger bir pāre tebāšīri ū ile ezūp içürseler ıssıdan olan ısıtmaya ve susuzluğa ve şafrādan olan tarluğa ve ğussaya menfa'ati ziyādesiyle hāşıl olup ve rūha dağı ferağ vire.

Üstteki örneklerde mizacın dört ayrı özelliği hastalık belirtisi iken, bazen hastalığa neden olan mizaç (sıcaklık, soğukluk, nemlilik, kuruluk) dışında da olabilir. Ancak bunu belirten kalıp ifadelerde yapı değişmez:

[94b] (4-6) *Eger bir 'avratuñ memesi sişüp çürümüş olsa aña maraž-ı sulñan dırler. Bir 'illetdür ki buñardan hāşıl olur. Nişāni budur ki delinür, dağı cirāhatlanur ve kōkar ve şarı şular añar.*

[9b] (6-9) *Eger baş agrısı ıssıdan ve şovukdan 'ariz oldıysa yāñud kavundan olmuş olursa 'alāmeti oldur ki başı ısıcağ olup ve şakağları dağı ma'an agrır ve gözlerinüñ kabağların açamaz olup çol tamarları dağı tez tez aña.*

• Bünyeyi oluşturduğuna inanılan vücut sıvılarındaki gibi, birçok besinde de (bitkiler, hayvansal yağlar gibi) dört ayrı mizaçtan kiminin daha baskın olduğu görüşü bulunur. Bu anlayışla eserde bitkiler tanıtılır, bunlarla tedavi önerilirken onların mizaçlarını bildirme esası vardır Bitkinin mizaç özelliği verildikten sonra aynı cümlelerin devamında onun neye yarar gösterdiği, varsa zararı veya hangi durumda zararlı olabileceği aktarılır [bitki adı + mizacı + -dUr + (likin) + yararı/zararı] ..... kurıdır, ... ıssıdır, ... şovukdur]:

[130a] (12) *Eftimün ıssıdur, kurıdur likin kavī balğamlara gevdeden endürüp...*

[130a] (7) ... *demür hindī şovukdur, likin şıtma dutan ādemlere nāfi'dür...*

[130a] (2-3) ... *günlük ıssıdur, kurıdur likin hıfza fā'ide idüp fehmi arturur ve zihni kavī idüp cerb idüp...*

[130a] (12) *Eftimün ıssıdur, kurıdur likin kavī balğamlara gevdeden endürüp...*

[129b] (9-11) *İmdi her kim dār-ı fülful yeseler ıssıdur, kurıdur likin bağı şovuk hıltlardan pāk ider ve dağı fālic ve lağva ve endām süstluğına nāfi'dür.*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Hastalığın nasıl ortaya çıktığını veya onu teşhis edebilmek için gözlemlenecek belirtileri sıralamadan önce buna işaret edici ifadeler yer verilmesi de eserin üslup özellikleri arasındadır. Bu amaçla (.....anuñ ‘alâmeti budur ki...../ .....‘alâmeti oldur ki...../ ..... bunuñ ‘alâmeti budur kim...../ ..... ‘alâmeti/ .....nişâni budur ki.....) sözleri kullanılmıştır:

[8b] (7-8) ...baş ağrısı şafrâdan ise ‘alâmeti budur ki başı ğâyetle ısıcak olur.

[27b] (1-3) ... ve dağı başından buruna irişen ‘illetün ‘alâmeti budur ki burnı şişer, kızıl olup dağı ısıcak olur.

[52b] (10-11) ... v’eger bu ‘illet şafrâ ğâlib olmağdan ise anuñ ‘alâmeti budur ki ağzı acı olup ve göñli bulanup...

[94b] (4-6) Eger bir ‘avratuñ memesi şişüp çürümüş olsa aña maraz-ı sulţân dirler. Bir ‘illetdür ki buğârdan hâşıl olur. Nişâni budur ki delinür, dağı cirâhatlanur ve çoğar ve şarı şular ağar.

III.3. Tertîb-i Mu‘âlece’de Anlatım Bütünlüğünü Sağlayan Kalıp İfadeler, Cümle Formları ve Bunların İşlevleri

☞ Tertîb-i Mu‘âlece’de hastalıkların tedavisi, yapılması gereken uygulama ve insan sağlığının korunması için hangi macunların, iksirlerin (droglar) yapılması gerektiği yanında, bunları hazırlayabilmek için nelerin ne miktarda, ne sürede vb. yapılacağı anlatılır. Tüm bu bilgiler aktarılacaksa bunun öncesinde muhakkak buna belli ifade biçimleriyle işaret edilmiştir. Bunlar üçe ayrılabilir:

a. Tedavi için gerekli olan ilaç/ macun/ şurup vb. tarifi yapılacağını belirtmek için kullanılan ifadeler (..... ‘ilâc(1) budur ki...../ ..... (anuñ) ‘ilâcı...../ ..... mu‘âlecesi budur ki.....):

[8b] (9-10) ‘İlâcı budur ki bir pâre keten bezi, bir miğdâr gül yağıyla ısladup ağrıyan cânibe uralar...

[9a] (4-5) ve anuñ dağı ‘ilâcı bir miğdâr sirkencübîn veyâhüd turp şuyun içüp istifâğ eyle...

[31a] (6-8) ... ve bundan mâ‘adâ bir dürlü ‘ilâc budur ki, gülnâr sekiz dirhem, şâb-ı Yemenî dört dirhem, zağfirân iki dirhem...

Turkish Studies

[11b] (2-3) ... Eger bir âdemîñ başı dâ'im uyuşup uşanamasa ‘ilâcî budur ki bir miqdâr şalgamıñ kabuğın şoyup...

[79b] (7-8) ...sâ'ir yerde olan şiş mu'alecesi budur ki vâfir ziyâdesiyle şu teresini cemî' idüp...

b. Aynı ifade biçimi hastalıkta hangi tedavinin uygulanması gerektiğini, tedavi yolunu bildirmek amacıyla da kullanılır (..... devâsı budur ki...../ 'ilâcî budur ki...../ .....vâcib budur ki...../ .....tarîki budur):

[25a] (4-7) İmdi aña bâdişnâm dimişlerdür. Bu kanıñ fesâdından olur ve bu marîzün ‘ilâcî budur ki, evvel burnından üç yerden kan alup geri hacâmat dağı idüp ziyâde kan ağıdalar...

[52a] (10-11) – [52b] (1) Eger, ma' de dil olup kuruldayup ve inçkiruğ dağı dutar ise devâsı budur ki insâna nâfi' ma'cünlar yeyüp ve...

[30b] (3-4) ... ve ‘ilâcî budur ki, bedenin müşhil ile tenkiye idüp ve ısıcağ şu ile mazmaza etdüreler...

[16a] (1-3) ...ve sâyir niçe derdlü nef'î bî-nihâyidür, ammâ vâcib budur ki, şabâh aç karına hemân yalımız bu zıkr olan şey'i isti' mâl idüp...

[107b] (13) – [108a] (1-2) ...ve dağı evlâd olmağ erden midür 'avratdan midur bilmek murâd olınsa tarîki budur: Bir dâne pâk çanağa bir miqdâr şu koyup...

c Kimi durumda da maddeler sıralanıp bunlarla, ilgili hastalık için ilaç (şurup, merhem vb.) yapılması gerektiği bildirilir veya hastalık için hangi maddelerin tedarik edilmesi gerektiği kalıp ifadeden önce/ sonra sıralanır. Bunun için [..... isti' mâl ide(le)/ ..... isti' mâl idüp.....] yapısı kullanılır:

[52b] (5-6) ... dağı fülful ve zencebîl ve karanfîl isti' mâl ideler⁶ ve dağı ma' de üzerine koy[alar].

[116b] (9-10) ... ve gevdeyi kızdurur şeyler yemeyüp ammâ erik ve hıyâr ve karpüz isti' mâl idüp...

[16a] (2-3) ... ammâ vâcib budur ki, şabâh aç karına hemân yalımız bu zıkr olan şey'i isti' mâl idüp...

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009

☞ Tedaviden sonuç alınması kimi zaman önerilenlerden ayrı, başka başka şartlara bağlı olduğundan bunu bildirmek için de belli formlara başvurulmuştur. [uygulanacak işlem + sonuç + ‘velikin şartı budur ki’ (sonuca ulaşılması için gerekli diğer koşullar).....]:

[18b] (9-10) – [19a] (1-2) ...uçuk dutan âdemiñ boynına yâhūd kulağına bağlasalar, bi-izni’llâh hâlâş ola, velikin şartı budur ki hayâyı yire degürmedin ol deriye kablâyup boynına aşalar, mücerredür.

☞ Tedaviden sonuç alınmasının şartları nelere bağlıdır sorsuna cevap üretilirken, bunun için de önceden buna işaret edecek belli ifadeler yer verilir. Bu amaçla (yapılması gereken + lâzımdur/ .....gerekdür ki ...../ .....içün gerekdür ki...../) yapılarından yararlanılmıştır:

[128a] (5) *Eger ısıcağdan şikest olmuş ise ıssı gıdâlar ve ıssı devâlar eylemek lâzımdur.*

[8a] (8-9) ...dimâğımıza bir süstlük vâki’ olsa gerekdür kim hammâma varup...

[18b] (3-4) ... islâhı ısıcağ şu içüp istifrâğ eylemek yâhūd sūd içmek gerekdür kim hâlâş ola.

[23b] (4-5) ... ammâ eger büyük âdemde olsa gerekdür ki evvel kifâl tamarından kan alup...

Önerilen tedavinin yararlarının sınırsız olduğunu bildirmek için cümleler (.....-lArA fâ’idesi bî-nihâyedür) yapıyla bitirilir:

[66b] (9-10) ... kılınca ve eski ıssımaya ve kasağ yaruğına ve şılağ şişine ve sâ’ir nice dürlü marîzlere fâ’idesi bî-nihâyedür.

[120a] (9-10) ... bedenine elem ve za’af virmeyüp sâyir nice dertlere marîzlere fâ’idesi bî-nihâyedür...

☞ Uygulanacak olanın yararlarını veren cümle formları:

[118b] (2-3) İmdi evvel mertebede fâ’idesi budur ki insânda olan balğamı ve sevdâyı, şafrâyı ishâl idüp...

☞ Önerilen tedavi yapılırsa, bunun sonunda olumlu netice alınacağını, rahatsızlığın son bulacağını bildirmek için de genellikle cümleler [.....-sA(lAr) def’ ola/ .....-sA(lAr) def’ olur/.....-sA(lAr) bi-izni’llâh def’ ola/ .....-sA(lAr) bi-izni’llâh def’ olur/

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009

.....-sA(lAr) def^c ider/..... -A(lAr) def^c ola/ .....-
 A(lAr) def^c olur/.....-A(lAr) *bi-izni'llāh def^c ola/* .....-
 A(lAr) *bi-izni'llāh def^c olur/* .....-A(lAr) def^c ider/ .....-mAğ
 .....-n def^c ider/ .....sA(lAr) .....-(y)I def^c ider/ her kim
 .....(-Up) .....-sA(lAr)..... def^c ide(r)/ bir ādem .....(-Up)
 .....-sA(lAr)..... def^c ide(r)/ her kim .....(Up).....-
 sA(lAr)..... *ziyāde nāfi'dür /* bir ādem .....-
 sA(lAr).....*ziyāde nāfi'dür/ (Eger) bir kimsene* .....(-Up) .....
 -sA(lAr)..... *ziyāde nāfi'dür/ (Eger)* .....(-Up) ..... -sA(lAr)
 ḥalāş ide(r)/ *(Eger)* .....(-Up) ..... -sA(lAr) def^c ide(r)/
 .....-sA(lAr) şifā bula] gibi kalıplaşmış söylem biçimleriyle biter.
 Bu tür cümlelerde bilgi aktarılırken genellemeye gidilmiştir. Yani
 önerilen yolun her hasta için gerekli olan şart yerine getirilirse sonuç
 vereceği vurgulanmaktadır.

[70a] (7-9) *Eger, ebem gömeci devşürüp bir miqdār sāde rūgān ile bişürüp yeseler öksürüğü ne kadar eski olursa bi-izni'llāh def^c ola...*

[9a] (9-10) *Eger başmıñ duluñları ağırırsa geyik derisinden yāḥūd at derisinüñ parçesinden tütsi virseler def^c ola.*

[106b] (10-11) *Eger çügündüri kaynatup saçına şuyın saçsalar başda olan sirke ve bit kırılup def^c ola.*

[67b] (11-13) *Şancu için bir miqdār kemmūni ve beyāz günlük ve dārcīn dahı muḥkem saḥḥ idüp ve bir miqdār şu ile kaynatup içüreler, def^c ola...*

[87b] (3-4) ... ve dahı kabaḳ yağın diz ve ayak ağrısına sürseler bi-izni'llāh def^c ola, mücerredür.

[88a] (5-6) ... anuñ üzerine bu edviyyeyi üstüpüsüyle yapışdurup temām iki üç gün turduḳda bi-izni'llāh şızıları def^c ola.

[91a] (5) ...bahaḳ olan kimsenenüñ a'zāsına sileler, bi-izni'llāh def^c ola.

[7a] (8-9) – [7b] (1) *Yāsemīn koḳlamak balgamdan ve sevdādan ve rüzigārdan olan baş ağrısın def^c ider...*

[17a] (10-11) ... v'eger bir kırāt muya[n]ı kişniç şuvı birle ezüp içürseler def^c ider...

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 4/8 Fall 2009*

[21a] (1-2) ... *eftimūnı şıķup şabāh aç ķarnına ziyādece içeler, bi-izni'llāh sevdāyı def' ider.*

[24b] (1-2) *Dārcin yemek nāfi'dür ki, yüziñ şarlığın def' ider.*

[98b] (5-6) *İmdi her kim ķoruķ pestilin yeseler şafrāyı def' ider...*

[17a] (8-9) ...*ba'dehu meviyüz tayķı ile yoğurup cevz ķadarın şar'a dutan ādeme yedürseler bi-izni'llāh halās ola...*

[18b] (8-10) ... *buzagı derisine ķablayup ol uçuk dutan ādemiñ boynına yāhūd ķulağına bağ lasalar, bi-izni'llāh halās ola...*

[19a] (6-8) İmdi her kim dīvāne olursa bir miķdār ayu ķanın içürseler halās bula, v'eger 'udü'l- aşili muħkem dögüp ve tütsi virseler halās ola...

[19b] (1-2) ...*bir baş şarmışağı kendüsine yedürüp ve ķapuğın dağı tütsi virseler bi-izni'llāh halās ola, mücerrebdür.*

[30a] (1-2) *Her kim ebemgümeccin birkaç gün şabāhdan aç ķarna çigneyüp tükürse ağızdan gelen bed rāyiħayı def' ide, ziyāde mücerrebdür.*

[98b] (12) *İmdi her kim zurunbāt isti'māl eyleseler sevdāyı def' ide.*

[29b] (6-7) ... *her kimiñ ağızından rāyiħa gelse birkaç gün cevz-i bevvē yeseler def' ider...*

[38a] (5-7) İmdi bir ādem dūt yaprağın ķaynatup ğargara etseler boğazında olan şey'i def' ide.

[36b] (2-4) *İmdi bir ādemiñ a'zāsın şovuķ urmuş olsa bir miķdār şalgamı bişürüp ısıcaķla ursalar ziyāde nāfi'dür...*

[13a] (7-9) *Eger, bir kimse çörek otunu mercimekle bişürüp şorbāsın yeseler şar'a ve fālice dağı mālīhulyāya ve meczūblara ve mafāşıl ağırsına ziyāde nāfi'dür.*

[90b] (11) – [91a] (1) *Eger çörek otın sirke ile maħlūt idüp bahāķ üzerine yaķı etseler halās ide.*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

[91a] (2-3) *Eger, kızıl boyayı bir miqdâr sirke ile maḥlûṭ idüp yağı idüp ak̄ bahaḫ olan âdeme ursalar ḥalâs ide.*

[96a] (1-2) *Eger yarpuzı sirke ile maḥlûṭ idüp gevdesine sürseler def̄ ide.*

Önerilen tedavinin kâfi olduğu ve bunun bir başka tedaviye, ilaç vb. ihtiyaç bırakmayacağını bildirmek için de cümleler hep kalıplaşmış biçimde aynı sözle [(şunu yapmak bunun için yeterlidir, bir başka şeye ihtiyaç bırakmaz.) ..... (ziyâde) nâfi' dūr.] biter:

[110b] (12) *Eger bir pâre naḡneyi çigneyüp 'ak̄reb şoḫan yere ursalar nâfi' dūr.*

[7b] (2) *Benefşe yağı daḫı ıssıdan ola ve şafrâdan olan baş ağrısına nâfi' dūr.*

[127b] (7-9) *Bu yağı siyâh bel ağrısına ve ufanuḫ ve çıkuḫ olan yerlere ve şişmiş ve yaralanmış yerlere [ursalar] ziyâde nâfi' dūr.*

[64a] (4-7) *...yürek yellenmesi için bir miqdâr toḫm-ı rāzyâne ve bir miqdâr anīsōn daḫı dōḡüp şuyla ḫaynatup şovuduḫdan şonra bir miqdâr şeker ile birkaç şabâḫ içseler ziyâde nâfi' dūr.*

Alt alta verilen bu iki açıklamadaki örneklerde aslında hep sonuç bildirme prensibi esastı. Ancak, amaca ulaşılırken ince anlam farklılığı gözetilmiştir. Bunu şu iki örnek üzerinden görelim:

a. [87a] (6) *Eger, benefşe yaḡın ayak ağrısına sürseler def̄ ide.*

b. [87a] (6-7) *Eger tilki yaḡın diz ve ayak ağrısına sürseler nâfi' dūr.*

Birbiri ardına sıralanan bu iki cümlede iki reçete bilgisi aynı hastalık için önerilmiştir. Örnek a'da 'def̄ ide' yapısı önerilenin mutlak anlamda sonuç alınacağını bildirirken örnek b'de 'nâfidūr' sözü önerilenin hastalık için yeterli olacağı anlamının yanında bir başka uygulamaya gereksinim bırakmayacağını da bildirir ve anlamı daha da güçlendirir. Başka deyişle mutlak sonuca ulaşmanın en iyi yolunun bu olacağı anlatılmaya çalışılır. Örnek a.da *bu uygulanırsa sonuca ulaşılacaktır* yargısı olmakla beraber, sonuç getirici değişik uygulamalara da açık kapı bırakılır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Yapılanın yanlış olduğunu, bunun yapılmaması gerektiğini ve aksi durumda hastalığa sebep olacağını, bedene zarar vereceğini bildirmek için kullanılan cümle formları (..... - mAyAlAr, zīrā .....) şeklindedir:

[93b] (2-3) ... *zinhār ferūh gibi tiz ve ğalīz yemeyeler, zīrā marāz-ı istiskā hāsıl olur ve çiger şişer, ba‘dehu kırtılmağa çāre yok[t]ur...*

[24a] (2-3) ... *dağı gögercin palāzın çok yedürmeyeler, zīrā kanı ihrāk idüp cūzzāma döndürür*

Üsttekilere benzer biçimde bazen de bu tedavinin niçin uygulandığını, önerilenlerin yapılmasının neden önem taşıdığını anlatam belli yapıda cümleler vardır. Bu cümlelerde söylem [(istem + gereke) .....-A(lAr), zīrā.....] biçimindedir:

[49b] (1-2) ... *rūzigārāndan şeylerden behīz ideler, zīrā ziyku'n-nefes bir ğalīz balğamdur ki bekçe yöriçek şolur ve nefes alamaz.*

[74a] (5-6) ... *ve dağı kabz olan ādeme müşhil virmeden hāzer ideler, zīrā bağarsığın çatladır...*

[83b] (3-4) ... *ta‘ām yemek lāzım geldükde isfanāh yeyeler, zīrā isfanāh dağı bel ağrısına nāfi‘dür...*

Tertīb-i Mu‘ālece ve devrin benzer içerikteki tıp kitaplarında önerilen tedavinin mutlak sonuç getireceğini, bundan şüphe duyulmaması gerektiğini bildirmek, tavsiye edilenin yeterli olacağını; bu konuda şüpheye yer vermenin gereği olmayacağını bildirme esası vardır. Bu tür cümlelerde de anlatım belli bir biçimde biter [(..... yeterlidir, bundan kuşku olmasın!/ ..... yeterlidir, bundan emin olun!...) .....-dUr, ğaflet olunmaya.]:

[20b] (1-2) ... *bu zıkr olınan edviyeler ki şerbetleri yeksān olduğu, ecelden menfa‘ati dağı ziyādedür, ğaflet olunmaya.*

[129a] (2-3) *Eger iki dirhem turup tohmın yağ ile kaynatup zikre surseler ziyāde muḳavvīdür, ğaflet olunmaya.*

[16a] (4-5) ... *velikin bal ile mersin yemek dağı nāfi‘dür, ğaflet olunmaya.*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

[19a] (4-5) ... *bu mu'aleceler cümle tecrîbe olunup ve nef'î dahı görükmüşdür, ğaflet olunmaya.*

[70b] (2-9) *Eger, birkaç baş şarmışağı ocağda bişürseler ve ba'dehu kabuğın soyup ısıcağla yeseler nâfi'dür, ğaflet olunmaya.*

Bir hastalığın tedavisi, bedenin güçlenmesi, sağlığın korunması için birden fazla uygulama yolu, birden çok seçenek olabilir. Eserde bu türden örnekler çoktur. Bu gibi durumlarda tedavi yolu aktarılıp önceki cümle sonrakine bağlanırken [... -A, v'eger/ ...-r, v'eger/ Eger..... -sA(lAr)def' ide(r). Eger..... -sA(lAr) def' ide(r).] yapılarından yararlanıldığı gözlemlenir:

[29b] (6-12) ... *İmdi her kimiñ ağızından rāyiha gelse birkaç gün cevz-i bevva yeseler def' ider, v'eger birkaç gün līmūn yeseler ol dahı rāyiha def' ide, v'eger ilk yigirmisinde kan aldursalar ağızda olan çirkin rāyihayı def' ider, v'eger tarhūn çekinseler dahı rāyihayı def' ide ve ma'deye qallağ virüp ve balğamı hall ide, v'eger habbū'l-mülük ağızda dutsalar bed rāyihayı def' ider, v'eger maştakī sākızın çigneseler koğuyı def' ide.*

[95b] (12) – [96a] (1-5) *Eger bir miqdār şābūn berāberi tuz katup muhkem qarışdurup hammām içinde gicike sürseler def' ide. Eger yarpuzı sirke ile maħlūt idüp gevdesine sürseler def' ide. Eger beş dirhem kükürd, beş dirhem bayağı kōz içi ve beş dirhem çörek oti, bunları döğüp ve bir miqdār kuyruk yağıyla qarışdurup ba'dehu hammāma varup gevdesine sürseler def' ide, mücerrebdür.*

Belli bir sebeple yaşanan sıkıntıdan, beklenmeyen bir rahatsızlıktan vb. hangi şartla kurtulacağını anlatan cümlelerde yapı (Eger .....(-Up) .....-sA ..... -UrA.) biçimindedir:

[93b] (7-9) *Eger bir oğlan 'avratuñ karında şarplanup çıkmasa bir miqdār keşür toħmın āteşe koyup 'avrat anuñ tütünü üzerine otursa fı'l-ħāl tüşüre.*

[93b] (9-10) *Eger bir 'avrat doğurmazsa bir pāre miqnātıs taşın tutsa derhāl doğura.*

Kimi zaman da tedavi/ uygulama vb. öncesinde yapılması/ uyulması şart olanlar olabilir. Bunu bildirmek için (eger.....-sA

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

.....-mAmİş ola/ eger.....-sA .....-mAmAk gerek) yapıları kullanılır:

[114b] (9-10) *Eger bir kimsenenüñ nabzın tutmağ isteseler ol nabz tutacağ kimsene[ye] ğazab gel[me]miş ola.*

Hastalıktan korunmak veya hastalık sırasında nelere dikkat edilmesi gerektiğini bildirmek için de belli cümle formları kullanılır. (.....-dan hâzer ideler):

[87b] (11-12) ... *ve ziyâdesiyle esbâb geyüp oturalar, lakin şovukdan ve şovuk şu içmekden hâzer ideler...*

Önerilen tedavinin sonuç getireceğini bildirmenin yanında, kimi zaman güvence vermeye de ihtiyaç duyulduğu görülür. Bu amaçla kimi zaman önerilen tedavinin önceden denenmiş olduğu aktarılır, şüphe duymanın gereksizliği vurgulanır (.....-A/-Ar/-Ur/-r, mücerredür. / .....-dUr ğaflet olunmaya. / ..... tecrîbe olunmuşdur, ğaflet olunmaya. / ..... (nice kerre) tecrîbe olunmuşdur):

[88a] (11-12) – [88b] (1) *İmdi Şam'ıñ ağa tıran şakızın alıp tırnağa sürüp ursalar ol kör ve yaramaz olan tırnağın sürüp çıkarup yeñiden tâze tırnağ bitüre, mücerredür.*

[108b] (5-6) *Eger bir 'avratuñ südi kesilse bir miğdâr kışrak südin içse 'avratuñ südi ziyâde ola, mücerredür.*

[27a] (8-10) ...*v'eger kara çörek otun bir pârçe bez içinde koyup yumağ gibi idüp birkaç gün koğlasa burnından yaş gelen kimsenüñ yaş[ın] def' ide, mücerredür.*

[11a] (6-9) *Eger, tatlu bâdem yağın başına ursalar ağrı def' ide ve dahı baş ağrısı eñseden cânibe olsa ziyâde kâsâvetden yâhūd katı yürekendir, anuñ 'ilâcı şabâh aḥşam birkaç gün ustuhûtus ma'cûnın yeyeler, mücerredür...*

[19a] (4-5) ...*zîrâ bu mu'âleceler cümle tecrîbe olunup ve nef'î dahı görükmüşdür, ğaflet olunmaya.*

[129a] (2-3) *Eger iki dirhem tırup toḥmın yağ ile kaynatup zekere sürseler ziyâde muḳavvîdür, ğaflet olunmaya.*

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009

[127b] (8-9) *Bu yağı siyâh bel ağrısına ve ufanuk ve çıkuş olan yerlere ve şişmiş ve yaralanmış yerlere [ursalar] ziyâde nâfi' dūr. Nice kerre tecrübe olunmuşdur.*

Üslup özelliği olarak dikkat çeken noktalardan biri de özne ile yüklem arasında nicelik uyumunun kurulmamasıdır. Özne tekil olmasına rağmen yapılacak olan eylem genellikle çoğul kişiyi bildirmektedir. Bu tür kullanımlar devrin farklı eserlerinde de görülüp yapı bakımından teklik, anlamca çokluk bildiren ve topluluk anlamına yaklaşan öznenin anlam etkisine bağlanabilir. Başka söylemle cümlenin gramatikal kuruluşuna nazaran semantik hususiyetler ağır basmaktadır (Cemiloğlu 2000, 98). Bir tıp kitabında sağlık gibi herkesi ilgilendirecek türden bilgilerin verilmesi ve genele hitap etmesi de bunu doğrular:

[87b] (5-6) *İmdi her kim kaplubağa kanın alup vaca'-ı mafâsıla sürseler def' ide.*

[59b] (6-7) *İmdi bir kimsene gice benefşe yağın başına sürseler uyhu getüre...*

Sağlığı korumak veya bedene zarar verecek olanlardan sakınma esası bu devir tıp eserlerinde sürekli vurgulanır. Bunun için nelerin yapılmaması gerektiğine, nelere karşı bünyenin korunmasına dair uyarılar yapılır. Bu tür bilgi aktarılırken cümlelerde şöyle formlar kullanılır: [...-dAn hâzer ideler/ ..... hâzer ideler/ .....-dAn ziyâde hâzer idüp şakınalar / .....mAmAğ gerek(dür).]

[117b] (6-7) *Eger ta'âmdan şonra üzerine yerlerse gözlerine ziyân ider, hâzer ideler...*

[95a] (5) *...şu yerine enâr şarâbın virüp bâkî-yi muhâlif ğidâlardan hâzer ideler...*

[129a] (6-7) *... ve altmış yaşından şonra kan aldurmaktan hâzer ideler...*

[80a] (3-4) *... şovuğdan ve şovuğ şu içmekden ziyâde hâzer idüp şakınalar, ziyâde mücerredür.*

[33b] (5-6) *... ammâ dişi ağrıyan âdem aşlâ et yememek gerekdür...*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

[36b] (4-7) ...*v'eger bir âdem yolda şovuğa uğrasa yol menziline varduğda derhâl kendüsin ısıcağ etmemek gerekdür ve ol sâ'at ısıcağ yire girmemek gerek ve ataş kenârına varmamak gerek ve gene âteşden şovuğa tizce çık[ma]mak gerekdür...*

Hastalık sırasında alınması gereken tedbirler açıklanırken bunlar (...-Up...) yapısı yanında çevirilerin de etkisiyle '.....-Up ve.....' biçiminde de bağlanmıştır:

[17b] (10) – [18a] (1-5) *İmdi bu ahv[â]le 'arız olan âdem gerekdür ki kendü[y]i ıssıdan ve ziyâde şovuğdan şakınuş rûzigâr olursa anda durmayup ve hammâmında dağı çok oturmayup yüksek yerlerden bakıcı olmayup ve at koşmayup ve galîz olan ta'âmlardan yeyüp tatlu şeyleri ve et kısmın ve fülful ve hardal ve sâyirdenler gibi olan nesnelere yemeyüp ve kerefes dağı koqlamayup ve evde dağı komayalar...*

Çevirilerin tesiriyle cümle yapısında Türkçeye özgü olmayan dikkat çekici bir cümle özelliği (...-Up ve ...) yapısındadır. Bu yapıyla beraber hastalığın teşhisi veya uygulanacak tedavi yoluyla ilgili bilgiler aktarılır, bunlar peşi sıra sıralanırken sırasıyla birbirine (...v'eger.../ ...eger.../ ... ve dağı.../ ...ammâ eger.../ ...ammâ...) gibi cümle bağlayıcılarıyla bağlanmıştır. Yine bu bağlayıcılar ele alınan genel konuyla ilgili diğer tüm detayları (yan etkiler, tedavinin/ilacın/ besin maddesinin başka neye yarar sağladığı gibi) ardı sıra sıralarken görev alır. Bu sayede anlatımda birlik sağlanarak metnin bütününde kompozisyon bütünlüğü kurulabilmiştir:

[7b] (3-5) *Marûl şuvı dağı nâfi'dür, ammâ eger bir pâre sirke ile halğ idüp ursalar şafrâdan ise dağı def' ide.*

[18a] (8-10) ...*maḥbūḥ ve eḫmūn ve tiryāk-ı a[r]ba'a vireler, mücerredür, ammâ eger bu 'illet cinnîlerden yâhūd perîlerden olmuş olsa aña dağı tılsımât yazup getürmek lâzımındandır, gâflet olunmaya...*

[74a] (2-3) *Eger bel ağrısına, v'eger diz ağrısına, v'eger sâyir 'illetlere ziyâde nâfi'dür...*

[96b] (11-13) *Eger firenk zaḫmetine mübtelâ olan âdem eger er, v'eger 'avrat; er âdem ise erkek şığır ödi, 'avratuñ dişi şığır çıka...*

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

[19a] (6-9) *İmdi her kim divâne olursa bir miqdâr ayu kanın içürseler halâş bula, v'eger 'udü'l- ašîli muhkem döğüp ve tütsi virseler halâş ola, v'eger hüdhüd übügin dahı tütsi virseler halâş bula.*

[107b] (3-4) ... ol 'avrat 'ömrinde hāmile olmaya ve dahı fîlüh bevlîn içseler hāmile ola.

[11a] (6-7) *Eger, tatlu bādem yağın başına ursalar ağı def' ide ve dahı baş ağrısı eñseden cānibe olsa...*

[22b] (10-12) *Hafaķāna nāfi' olup ve ta'āmi hażm etdürüp ve hem muķavvīdür ve dahı yürekde olan yelleri dağıdup ve ıssımaye dahı nāfi' dür...*

III.4. Tertib-i Mu'ālece'deki Öteki Kalıplaşmış Sözler:

Tertib-i Mu'ālece'de üslupça kompozisyon bütünlüğünü sağlayan, anlatımdaki paralellikleri kuran kalıp ifadeler, cümle bağlayıcıları, yüklem görevindeki sözler vb. ile sınırlı değildir. Bir tıp eseri içinde konu gereği tedavinin süresini, ilaç yapımı için reçetesi verilen maddelerin miktarını vb. bildirme de esastır. Tüm bunlar için de metinde üslupça birbirine benzer kalıplaşmış sözler kullanılmıştır. Kullanım yerleri ve anlam özelliklerine göre bunlar:

III.4.1. Zaman Mevhumunu Bildirmek İçin Kullanılan Kalıplaşmış İfadeler:

• **Belirli bir süreyi, dönümü, sabit olan bir evreyi bildirmek için kullanılanlar:**

[114b] (2) üç günde bir	[92a] (9) tiz hemān
[100b] (3) şabāh şabāh	[89a] (5) ay yeñisinde
[22a] (2) irtesi gün	[11a] (8) şabāh aḡşam
[129a] (9) kuşluk zemānında	[87a] (8) ibtidā günü
[80b] (7) seher vaktında	[117b] (7) ısıcaḡ günde
[77b] (3) giçede ve gündüzde	
[117b] (2) yemek yemezden muḡaddem	

• **Ortalama bir zaman dilimini bildirmek için kullanılanlar:**

Ortalama bir zaman bildirmek için kullanılan yapılarda genellikle yardımcı öge olarak 'ḡadar' edatı görev almıştır:

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

[8a] (10) bir iki sâ' at kadar [42a] (9) bir gün kadar

[86b] (6) taḥammül idebildügi kadar [8a] (10) bir iki sâ' at

[110a] (4) ṭāḳat getürebildügi kadar [42a] (9) bir gün kadar

Ortalama bir zaman ifadesi için kullanılan ve somutlaştırmanın güzel örneklerini gösteren öbekler de son derece dikkat çekicidir:

[86a] (11) bir yumurta bişimi kadar

[121b] (7-8) barmağ doyar kadar oldukça

III.4.2. Ölçü ve Tartı İle İlgili Kavramlar İçin Kullanılan Kalıplaşmış Sözcükler:

Bu tür öbeklerde miktar edatı olan 'kadar' yardımcı öge olarak kullanılırken esas öge çoğunlukla bir bitki/meyve adı vb.dir. İlgili yapıdaki miktar adları somutlaştırmanın güzel örnekleridir:

[42b] (2) kōz kadar [121b] (9-10) barmağ kadar

[78a] (1) alma kadar [64b] (10) noḥūd kadar

[17a] (8) cevz kadar [45a] (3) erik kadar

[45b] (1) bir batman kadar [45b] (5) finduğ kadar

[50a] (2-3) bādem kadar [74a] (9) orta barmağ kadar

Üsttekilerle aynı görevde olmasına rağmen, yardımcı öge olarak 'kadar'dan yararlanmayanlar da olabilir:

[109b] (10-11) üç arpa ağırı [81a] (6) üç edviyye ağırı

Belirsiz bir miktar bildiren gruplar da metnimizde bulunur.

[11b] (4) kifāyet kadar [52b] (7) kifāyet kadar

[82b] (8-9) kifāyet miqdār

Kimi durumdaysa ortalama bir oran bildirilmeye çalışılmıştır. Bu tür durumlarda yardımcı öge konumundaki 'kadar/miqdār'/ağır sözcükleri üzerine üçüncü şahıs iyelik eki (-I) veya eşitlik hâli eki almıştır.

[31b] (3) noḥūd kâdarcasın [44b] (9) kōz kâdarca

[101b] (1) bir deng kadar [90b] (6) birer qarış miqdār

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

[11a] (4) bir miqdârını

Benzetme yoluyla bir kavramın boyutunu bildiren şu kullanım da ilginç bir örnektir:

[27b] (6-7) üzüm dânesi gibi (...*burun içinde üzüm dânesi gibi bir illet var olup...*)

III. Tertîb-i Mu'âlece'nin Söz Valığı

Tertîb-i Mu'âlece tıp alanında yazılmış, insan bedenini koruma, sağlığın sürdürülmesi veya tekrar kazanılması, bunun için izlenecek tedavi yolları ve ilaç yapımları gibi son derece geniş ve yazıldığı devir için bir o kadar da önemli bir konuyu içerir. Böylesi geniş bir konuyu içeren eserde, yazıldığı devrin tıp anlayışına uygun olarak bitkilerden, hayvansal yağlardan, minerallerden vb. yararlanılarak hazırlanan droglara da sıkça yer verilir. Bu nedenle eser tıp, botanik, zooloji gibi bilim dallarına ait 15. yüzyıla ait zengin terimlere sahiptir.

İncelenen eserde geçen yaklaşık 650 tıp terimi (organ, bitki, hayvan adları hariç) bulunur. Bu sayıya tüm ilaç adlarını vb. kattığımızda toplamdaki tıp terimleri 850'yi bulur. Sayıca terimlerin %72'si Türkçe⁷, %21'i Arapça geriye kalanların %7'si Farsça ve diğer dillerdendir. Özellikle devrin bilim dilinin gelişmesinde Arapçanın verici dil olarak etkin rol üstlendiğini söylemek gereği var. Buna rağmen, eserde Türkçenin hâkimiyeti hemen kendini belli eder.

Her ne kadar terimler belli bir meslek veya bilim dalına özgü olsa da, tarihî tıp kitaplarında ve özelde Tertîb-i Mu'âlece'deki terimlerin çoğu halk dilinde bilinen, kullanılan sözcüklerdir. Bunda, Anadolu'da beylikler dönemiyle başlayan Türkçecilik bilinci ve bu etkiyle halkın konuştuğu dili esas kabul etme amildir. Tertîb-i Mu'âlece'de geçen Türkçe hastalık adlarının çoğu organ adlarıyla kurulmuştur⁸. Böylelikle, konuyu halka anlatmanın en kolay yollarından biri nedir, sorusuna devrin tabipleri bu yolu seçerek cevap vermiştir. Ancak bu tür terimlerde hangi hastalıktan söz edildiğini günümüz tıbbındaki karşılığıyla algılayabilmek her zaman mümkün olamamaktadır. Günümüz tıbbından ayrı bir anlayışla çalışmaların yürütülmesi, kesin teşhislerin konamaması, terim anlamının kapalı kalması veya nadir de olsa anlamın değişkenliği bu sonucu doğurmatadır. Mesela eser içinde kullanılan *baş ağrısı, boğaz ağrısı,*

⁷ Arapça veya Farsça kökenli sözcüklerden yararlanılarak Türkçenin kurallarına göre türetilmiş yeni terimler de bu sayıya dahil edilmiştir.

⁸ Yapılan sayımda 127 tane organ adlı Türkçe tıp terimi belirlendi.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

gögüs ağrısı gibi terimlerin bugünkü tıp dilindeki karşılığı açık değildir, zira rahatsızlığın geçtiği bölgede bugünkü bilgilerimize göre birçok hastalık çeşidi vardır.

En belirgin özellikleri anlamlarının sabit olması ve cümle içinde başka manada kullanılamaması olan terimler, karşıladıkları kavramı açık ve kesin biçimde (Zülfikar 1991, 20) bildirirler. Bu yönüyle tek bir kavramı, tek bir terimin karşılaması esası vardır. Ancak, incelenen eserde böyle bir ilkeye uyulmamıştır. Kültür değişikliği sonucu (Zülfikar 1991, 20) gerçekleştiği kabul edilen bu durum incelenen eserde kendini eş anlamlı terimlerle gösterir. Birçok terimin hem Türkçe hem de diğer dillerdeki karşılığını bir arada bulmak mümkündür. Ayrıca, aynı hastalık için aynı yapıda farklı terimler de (Gut hastalığı için eserde geçen Arapça ‘nıkriz’ terimleyle beraber aynı anlamda ‘ayağ ağrısı’ ve ‘diz ağrısı’ gibi vb.) bulunabilir. Bu durum, İslâmla beraber yeni bir sürece giriş, yeni bir medeniyeti tanıma aşaması ve çevirilerle alakalıdır.

Organ adlarıyla kurulmuş hastalık adlarının bir bölümünde hastalığın kesin adına ulaşılabilen örnekler de mevcuttur. Bu, metin içinde hastalıkla ilgili teşhis edici bilgilerin verilmesinden veya eş anlamlısı olan Arapça/ Farsça terimle beraber kullanılması sayesinde. Mesela üstte örnek verilen gut hastalığı için Arapça ‘nıkriz’ karşılığı olarak kullanılan ‘ayağ ağrısı, diz ağrısı’ terimleri dikkat çekicidir. Yabancı dildeki karşılığıyla beraber, eş anlamlı olarak eserde geçen terimlerin bir bölümünde, Türkçesi aslında ilgili dildekinin Türkçeye birebir aktartımıdır: (Ar. zıyku’n-nefes- T. nefes darlığı; Ar. lisânü’s-şevr- Far. gāvzubān- T. şığır dili vb.) (Önler 1985, 405).

Organ isimleriyle kurulmuş hastalık adları çoğunlukla ağrının, hastalık belirtilerinin görüldüğü organla, vücuttaki bölgeyle ilişkilendirilerek adlandırılmıştır: “baş ağrısı, göñül darlığı, çalak şancusu vb.”.

Organ adlarıyla ilgili olarak da Arapça/Farsça kökenli terimleri eserde görmek mümkündür. Bu eserde ve devrin benzer tıp kitaplarında nisbeten fazlaca olan Arapça anatomi terimlerinin bir bölümü bu dile Grekçeden geçmiştir. Antik Yunan’da tıpla ilgili önemli ilerlemelerin gerçekleştirildiği bilinen tarihî bir gerçektir. İslam dünyasında yaşanan ilerlemelerle Antik dönem hekimlerinin eserleri Arapçaya çevrilmiştir⁹. Bu yolla Arapçaya giren ve bunlardan

⁹ Bunun için bkz.: C. A Ronan., a.g.e.; N. Sarı, a.g.e.; F. S. Masonn. **Bilimler Tarihi**, (Çev: Umur Daybelge), Ankara, 2001, Kültür Bakanlığı; Ali Haydar

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Türkçeye yapılan çevirilerle eserin söz varlığı içinde de yer alan ‘bāselīq, kīfāl’ gibi anatomi terimleri yanında ‘afyūn, eftīmūn, maṣṭakī) gibi botanik terimlerini de burada anmak gerekir. Osmanlılarda bilimsel düşüncenin gelişmesi üzerine incelemeler yapan Remzi Demir, bu konuda, üretilmiş olan bilimsel bilgilerin verici konumdaki uygarlıktan alıcı konumdaki uygarlığa çeviri yoluyla aktarıldığını bildirir. Osmanlı uygarlığını alıcı konuma yerleştiren araştırmacı, İslâm-Arap medeniyetini ise verici konumda görür (Demir 2001, 12). Ancak, eserde botanik, zooloji vb. terimler konusunda, sayıca ödünç sözcükler ağırlıktayken anatomiyle ilgili terimler (organ adları) sayıca Türkçeden yanadır ve bunların çoğu günümüzde de aynen varlığını sürdürmüştür. Metinde Türkçesiyle eş anlamlı olarak kullanılan sınırlı sayıda yabancı terimse (‘öyken’le önce eş anlamlı kullanılan, fakat bugün onun yerini alan ‘ciger’ gibi) günümüz yazı dilinde tamamen yaygınlık kazanmış, Türkçedekini unutturmuştur.

Hastalık adlarının bir bölümü hastalığın belirtilerinden, gözlemlerden hareketle oluşmaktadır. Böylece Türk insanının güçlü gözlem yeteneği tıp terimlerine de yansıtılmıştır: “ağız hoşusu, et kesilmesi, şarılık zahmeti, kanı olan göz, gözlerinüñ rengi ak ol-...”.

Eserde müstakil birer tıp terimi gibi kullanılan kimi sözler ve karşılıkları durum, o devir tıbbının konusu içinde yer alsa da, günümüzde sadece kişiye veya günlük yaşamda çevreye rahatsızlık verecek şeyler olarak değerlendirilebilir: (ağız hoş-, ter, terle-, öksür-, öksürük, öksiyürük ol-, hoş-, geyir-...).

Terimleştirmede toplumun ruh hâlinin yansımaları da görülür. İyileşmesi güç veya tabu olarak kabul edilen kimi hastalıklara etkilerinin daha az olması ümidiyle güzel isimlerin verilmesi dikkate değerdir (Türkmen 2006, 165). Tertīb-i Mu‘ālece ve devrin birçok tıp eserinde geçen ‘çiçek’ terimi buna en güzel bir örnek olarak gösterilebilir. Bilindiği gibi Çiçek hastalığı için bağışıklık kazanma konusunda ilk adımları Çinli hekimler atar. Çiçek hastası olan kişilerin deride oluşan döküntülerini toplayarak toz haline getiren hekimler bağışıklık kazanmaları için çocukların burun deliklerinden bu tozu içeri üflüyorlardı. Bu tekniğin gelişimi İslâm tıbbında olur. Çiçek

---

Bayat. **Tıp Tarihi**, İzmir 2003, Sade Matbaa; Ahmet Ağırakça. **İslâm Tıp Tarihi**, İstanbul 2004, Nobel Tıp Kitabevleri.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

hastalığının tedavisinin öğrenimi ise Avrupa'da Türkler sayesinde ve asırlar sonra olacaktır.

Eserde geçen terimlerin bir bölümü günümüz yazı dilinde yaşamasa da Anadolu ağızları içinde varlığını devam ettirmeyi başarmıştır: (oturağ, oñal-, oñalt-, gici, duluñ vb.). Aslında bugün de halk ağzında bu gibi terimlerin yaşamını sürdürmesi Tertib-i Mu'alece'nin yazıldığı devrin halk ağzından kopuk olmadığını da bir kanıtı olarak değerlendirilebilir.

Tertib-i Mu'alece'deki terimler yapıca benzer özelliktedir. Tıp terimleri içinde sayıca çokluğu gibi kullanım sıklığı açısından da dikkati çekenler isim tamlaması biçiminde olanlarken onu birleşik fiil biçimindekiler takip eder. İlaç adları, merhemler vb. ile ilgili terimleştirme sırasında bitki/hayvan + yağı; bitki adı + yaprağı/kaşuğı/tohmi; hayvan adı + hayvanın organları; hastalığın adı + 'ilacı/merhemi; habb-ı/merhem-i + bitki/maden adı biçimindedir¹⁰. Genel olarak baktıldığında tedavi için kullanılacak ilaçların yapımında bitkilere ve hayvandan elde edilen maddelere baş vurulmuştur. Bu nedenle terimleştirmede onların isimlerine de yer verilmesi doğaldır. Terimleştirmede anlamca mecaz anlatım da devreye girmiştir. Metindeki 'yanıkara, it dirseği, tuz başı vb.' deyim aktarmalarının güzel örnekleridir.

Tertib-i Mu'alece'de tıp terimlerinin oluşumu üsttekilerle sınırlı değildir. Gözlemin de terimleştirmede görev üstlendiğini gösteren örnekler bulunur. Metnin içinde birçok hastalığın, bedene rahatsızlık veren herhangi bir şeyin genel tedavisi, tedavi yolu ilaç adı yapmada (sektenüñ 'ilacı, cüzzām zaḥmetinüñ 'ilacı, şafıyı def iden mu'alece vb.) hareket noktası olmuştur.

Önceden de belirtildiği gibi Tertib-i Mu'alece botanik ve zooloji terimleri açısından son derece zengin bir eserdir. Devrin tıp anlayışı bitkilerden, hayvanla ilgili gıdalardan çokça yararlandığından bu sahalara ait birçok terim de metnin söz varlığını zenginleştirmektedir. Bitki adları içinde tek sözcükten ibaret olanlar yanında, isim ve sıfat tamlaması biçiminde birleşik isimler de vardır. Bu tür terimlerin kuruluşu şöyledir: Tüm öğeleri Türkçe olanlar (ağ ağacı, ak günlük); Arapça + Türkçe (finduk ağacı, mürr dikenini)/ Türkçe + Arapça (şarı şabr, iblis tırnağı) yapısında veya Farsça +

¹⁰ Eserde geçen terimler, bu terimlerin yapı, anlam, köken ve kullanım alanları ile ilgili özellikler için bkz.: G. Gümüşatam a.g.e., s: 674-869.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

Arapça / Arapça + Arapça (ebucehl karpūzı) vb. yapısında olup Türkçenin tamlama sistemine göre oluşanlar.

Sonuç

Görüldüğü gibi bir tıp kitabının üslup özelliklerini belirleyen en önemli unsur konusudur. Bu bağlamda, Eski Türkiye Türkçesi tıp eserlerinde konu ve üslup arasında güçlü bir bağ olduğu söylemekte yarar var. Türüne göre hacimli bir eser olan Tertib-i Mu'alece'de kompozisyon bütünlüğünü sağlayan kalıplaşmış ifadeler, cümle bağlayıcıları, benimsenmiş yüklem sözcükleri (nâfi' dūr, mücerredür gibi) vb.dir.

Konu ve üslup ilişkisini gösteren bir diğer nokta, metinde geniş zaman, istek, şart ve bildirme çekimlerinin hâkimiyetidir. Geçmişe dayalı bir konu, bir hikâye veya edebi söylemler bu eserde ve genel olarak tıp kitaplarında öne çıkmamaktadır. Bu eserde ve devrin diğer tıp kitaplarında esas olan her zaman uygulanabilecek ve sonuca ulaşılabilecek tedavi yolları, insan sağlığının korunması için yapılması gerekene konusunda telkinlerdir.

Eserin sözcük varlığında ve genel olarak bu yüzyılda yazılmış tıp kitaplarında önceden de açıklanan nedenlerle Türkçenin baskın dil olduğunu söylemek gerekir. Arapça ve Farsça birçok terimin Türkçe karşılığı bulunmuş ve bu yapılırken halkın kullandığı dildeki sözcükler malzeme olarak seçilmiş, terim yapma konusunda halkın sözcük yapmakta izlediği yollar uygulanmıştır.

KAYNAKÇA

- AĞIRAKÇA Ahmet (2004). **İslâm Tıp Tarihi**, İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri.
- BAYAT Ali Haydar (1999), **Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar**, Ankara: AKM Yayınları.
- BAYAT Ali Haydar (2000). "Uygur Tıp Metinleri", **Tıp Tarihi**, İzmir: Sade Matbaa.
- BAYAT Ali Haydar (2003). **Tıp Tarihi**, İzmir: Sade Matbaa.
- CANPOLAT Mustafa ve ÖNLER Zafer (2007). **İshak Bin Murad Edviye-i Müfrede**, Ankara: TDK.
- CEMİLOĞLU İsmet (2000). **14. Yüzyıla Ait Kısas-ı Enbiya Nüshası Üzerinde Sentaks İncelemesi**, Ankara: TDK.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

- GÜMÜŞATAM Gürkan (2009). **Hazā Kitāb u Hükemā-yı Tertīb-i Mu'ālece Adlı Eser Üzerine Bir Dil İncelemesi (İnceleme-Metin-Dizin-Terimler Sözlüğü)**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Dili Anabilim Dalı, Ankara (Basılmamış Doktora Tezi).
- KAHYA Esin (1995). **İbni Sina El-Kanun fi't-Tıbb (Birinci Kitap)**, Ankara: AKM Yay.
- KAHYA Esin (2002). "Anadolu Selçuklularının Bilimsel Faaliyetlerinin Genel Bir Değerlendirmesi", **III. Uluslararası Mevlana Kongresi Bildirileri**: s.245-252.
- KAHYA Esin (2003). "On Beşinci Yüzyılda Osmanlılarda Bilimsel Faaliyetlerin Kısa Bir Değerlendirmesi" **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**: S: 1, s.11-19.
- KORKMAZ Zeynep (1995). **Türk Dili Üzerine Araştırmalar**, Ankara: TDK.
- KOŞAY Hamit (1975), "Divanü Lügati't-Türk'teki Terimlerden Örnekler", **I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler**, Ankara: TDK.
- MASON F. Stephen., (2001), **Bilimler Tarihi**, (Çev:Umur Daybelge), Ankara: Kültür Bakanlığı.
- ÖNLER Zafer (1985). "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yazılmış İki Tıp Kitabında Yer Alan Sağlık Bilgisi Terimleri" **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**: s.87-130.
- ÖNLER Zafer (1990). **Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifâ I Metin**, Ankara: TDK.
- ÖNLER Zafer (2006). "Divanü Lügati't-Türk ve Kutadgu Bilig'de Tıp Terimleri", **Kebikeç**: S. 22, s: 135-150
- ÖZÇELİK Sadettin (2007). "Ali Haydar Bayat, Abdülvehhâb bin Yûsuf ibn-i Ahmed el-Mârdânî Kitâbü'l-Müntehab fi't-Tıbb (İnceleme - Metin - Dizin - Sadeleştirme - Tıpkıbasım) Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği Yayını. İstanbul 2005", **Turkish Studies**: V: 2/2, s.519-530.
- RONAN Colin A. (2005). **Bilim Tarihi-Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişimi**, (Çev: Ekmeleddin İhsaoğlu ve Feza Günergün), Ankara: TÜBİTAK.
- SARI Nil (1999). "Osmanlı Hekimliği ve Tıp Bilimi", **Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları**: s:V.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/8 Fall 2009*

-
- ŞAHİN Hatice (2003). **Eski Anadolu Türkçesi**, Ankara: Akçağ.
- ŞAHİN Hatice (2004). “Terceme-i Rahatu’l-İnsan”, **U.U. Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**: S:7.
- ŞAHİN Hatice (2007). “Câmi‘ü’l-Fürs Örneğinde XVI. Yüzyıl Bitki İsimleri”, **Turkish Studies**: V: 2, s: 570-602.
- TEZCAN Semih (2001). “En Eski Türk Dili ve Yazını”, **Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe**, Ankara: TTK.
- TÜRKMEN Seyfullah (2006). **Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri**, Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi).
- ULUDAĞ Osman Şevki (1991). **Beşbucuk Asırlık Türk Tebâbeti Tarihi**, (Haz. İlder Uzel) Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- UZEL İlder (2000). “Osmanlı Türk Tıbbı”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, İstanbul: Ötüken Kitabevi, C:6.
- ZÜLFİKAR Hamza (1991). **Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları**, Ankara: TDK.